

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting
Peene, Willem

Citation

Peene, W. (2017, January 12). *Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45480> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peene, Willem

Title: Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

Issue Date: 2017-01-12

3. Fortpredikant

Niets was er natuurlyker, dan dat (...) de Aanbiddeleyke voorzienigheid my, (...) gelegenheid zou verschaffen, om die talenten, van haar ontvangens, op grooter woeker te kunnen zetten, dan wel by myne kleine, doch hartelyk beminde Gemeinte van Lillo, scheen te kunnen geschieden.¹

3.1. Intrede en kerkinwijding

Aan weerszijden van de Schelde, ongeveer twintig kilometer stroomafwaarts van Antwerpen, liggen de forten Lillo en Liefkenshoek. Zij zijn aan het einde van de zestiende eeuw gebouwd om Antwerpen te beschermen, destijds een bolwerk van de Reformatie.² Uiteindelijk viel de stad toch in Spaanse handen. De Spanjaarden waren echter niet bij machte om ook de forten te veroveren. Deze bleven eigendom van de Republiek.³ Daarmee veranderde echter wel het doel van de forten. In plaats van bescherming te bieden aan Antwerpen werden ze nu ingezet om het verkeer van en naar de stad te controleren en tol te heffen. Reeds bij de bouw van de forten hadden Antwerpse kooplui gevreesd dat de forten ooit tegen hen gebruikt zouden worden.⁴

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in 1747 hadden de forten aanzienlijke schade geleden en kwamen zij zelfs korte tijd onder Frans bewind te staan. Bij de Vrede van Aken in 1748 werden ze echter weer aan de Republiek teruggegeven.⁵ Het bestuur van deze forten viel rechtstreeks onder de Staten-Generaal, net zoals Staats-Vlaanderen behoorde tot de generaliteitslanden. Maar uit praktische overwegingen had men er voor gekozen om het bestuur toe te vertrouwen aan de gecommiteerde raden van de Staten van Zeeland.⁶ De kerkelijke gemeenten van de forten vielen onder het ressort van de classis Tholen en Bergen op Zoom.

Ter hoogte van fort Lillo werd op 28 december 1749 op het wachtschip dat de scheepvaart controleerde een zogenaamd ‘collegium qualificatum’ gehouden. Een collegium qualificatum was een Zeeuws verschijnsel dat bestond uit een samengestelde vergadering van een kerkenraad en een afvaardiging van de plaatselijke overheid. Men kwam in deze samenstelling bijeen voor het benoemen of afzetten van ambtsdragers of andere kerkelijke functionarissen.⁷

1 Josua van Iperen, *Afscheid*, 62.

2 J.M.G Leune, *Lillo en Liefkenshoek. De geschiedenis van twee Scheldeforten 1585-1786 I* (Brussel 2006) 17.

3 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 716.

4 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 19-20.

5 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 423.

6 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 195.

7 Pieter Boddaert e.a. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden I*, 118-121.

In dit geval vergaderde men om een predikant te beroepen. De groslijst bestond uit een zestal kandidaten. Onder hen waren drie predikanten: Nicolaus Jansen, predikant te Putte, Cornelis Anemaat, predikant van Ossendrecht, Woensdrecht en Hogerheide en Johannes Diepelius, predikant van de zogenaamde ‘Olyfbergh’, de aanduiding voor enkele protestantse gemeenten in Vlaanderen. De proponenten waren Josua van Iperen te Middelburg, Hubertus Henricus van Monjou te Utrecht en Johannes Botichius te Lingen. Dit zestal werd in een tweede stemmingsronde teruggebracht tot drie: de predikanten Anemaat en Jansen en proponent Van Iperen. Uit dit drietal werd vervolgens Van Iperen gekozen.⁸

De classis Tholen en Bergen op Zoom, die het beroep moest goedkeuren, had echter vragen bij de locatie waar het collegium qualificatum was gehouden. Gewoonlijk vond deze in de kerk plaats. De leden van het collegium qualificatum maakten de classis duidelijk dat voor het wachtschip was gekozen omdat de kerk en veel andere gebouwen in fort Lillo kapotgeschoten waren door de Fransen.⁹ Het feit echter dat de classis zo gevoelig was voor de locatie van het collegium qualificatum, laat zien dat er soms spanningen waren tussen kerk en overheid. Van Iperen zou daar nog genoeg mee te maken krijgen.¹⁰

Nadat approbatie voor het beroep was verleend en Van Iperen zijn testimonia had overhandigd, werd hij uitgenodigd om voor de classis een preek te houden en examen af te leggen. Uitgangspunt voor de preek diende Mattheus 16:18 te zijn: ‘En ik zeg u ook, dat gij zijt Petrus, en op deze petra zal ik Mijn gemeente bouwen, en de poorten der hel zullen dezelve niet overweldigen.’¹¹

Het examen zou worden afgenomen door Johannes Janssen, de predikant van Bergen op Zoom. Van Iperen kreeg zeven weken de tijd om zich voor te bereiden.¹² Nadat hij op 17 maart 1750 zijn preek tot veel genoegen van de classis gehouden had, werd hij toegelaten tot het examen. Over een viertal onderwerpen werd hij nader ondervraagd: de leer van de rechtvaardiging, de sacramenten, de kerk en het kerkbestuur ‘en de controversiën daartoe behorende’. Het examen legde hij met veel genoegen af, zodat hij zonder bezwaren en met ‘toewenschinge van des Heeren bequaammakende genade’ tot de openbare eredienst werd toegelaten.¹³ De dag van zijn intrede werd bepaald op 5 april 1750 en zo vertrok Van Iperen vanuit Middelburg om als predikant bevestigd te worden te Lillo.¹⁴

Renatus Stenhuis, de predikant van het naburige fort Liefkenshoek, bevestigde hem met Jes. 30: 20, 21: ‘De Heere zal ulieden wel brood der benauwdheid, en water der verdrukking geven, maar uw leraars zullen niet meer als met vleugelen

8 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750; BZ (1750) 121, 122.

9 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

10 Zie hoofdstuk 6.

11 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

12 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

13 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 17 maart 1750.

14 ZA, Rekenkamer C, inv. 2900 f. 157.

wegvliegen, maar uw ogen zullen uw leraars zien en uw oren zullen horen het woord desgenen, die achter u is, zeggende: Dit is de weg, wandelt in denzelven, als gij zoudt afwijken ter rechter- of ter linkerhand.’ Een naderhand zeer toepasselijke tekst, want Van Iperen zou zestien jaar aan deze gemeente verbonden blijven. Aan de handoplegging nam de reeds eerder genoemde Cornelis Anemaat deel. Van Iperen deed intrede met Hooglied 1: 7, 8: ‘Zeg mij aan, gij die mijn ziel liefheeft, waar Gij weidt, waar gij de kudde legerd in den middag; want waarom zou ik zijn als een die zich bedekt bij de kudden Uwer metgezellen? Indien gij het niet weet, o schoonste onder de vrouwen! Zo ga uit op de voetstappen der schapen, en weid uw geiten bij de woning der herderen.’¹⁵ De tekstkeuze uit Hooglied is opmerkelijk, omdat Van Iperen lange tijd weinig ophad met dit Bijbelboek en zelfs twijfelde of het Hooglied wel van goddelijke oorsprong was. Hier zullen wij later nog meer over horen.¹⁶ Stenhuis kon niet bevroeden dat de kandidaat die hij nu bevestigde, twee jaar later alles in het werk zou stellen om hem zelf afgezet te krijgen. Hoewel de classis Stenhuis de hand boven het hoofd wilde houden, zette Van Iperen alles op alles om hem te laten afzetten en riep daarbij de steun in van de burgerlijke overheid.¹⁷

Hoewel Van Iperen predikant was geworden in een fortkerk, betekende dit niet dat hij slechts militairen onder zijn geestelijke hoede had. Er bevonden zich in het fort ook burgers. Zij droegen zorg voor het economisch functioneren van de forten. Zo waren tal van ambachten aanwezig.¹⁸ Gedurende de achttiende eeuw schommelde het aantal fortbewoners rond de 200; een relatief groot aantal mensen op een gering oppervlak. Dit leidde nogal eens tot spanningen, te meer omdat deze bevolking heterogeen van aard was.¹⁹

Zoals reeds is opgemerkt, had het fort aanzienlijke schade geleden. Omdat de kerk verwoest was, werden de diensten gehouden in een magazijn. Onder omstandigheden die verre van genoeglijk waren, moest Van Iperen de erediensten leiden. Eind 1750 schreef hij dan ook namens de kerkenraad een brief aan de gecommitteerde raden van Zeeland waarin hij op klagelijke toon de toestand uit de doeken deed.

Vanwege de lage zoldering was het zowel ’s zomers als ’s winters zeer onaangenaam. Hij vroeg of men gebruik mocht maken van het leegstaande commandeurshuis. Wanneer een tussenmuur werd weggebroken, zou men van de twee bestaande kamers een ruim vertrek kunnen maken. Laurens van der Stel, ‘s lands fabricq’ uit Middelburg, die door de gecommitteerden daarop ontboden werd, voelde hier niets voor. Volgens hem was er een veel gemakkelijker oplossing. Wanneer men de zoldering uit het magazijn zou breken, zou een veel hoger vertrek ontstaan, dat vooral ’s zomers veel aangenamer zou zijn. Van de vrijgekomen planken kon men

15 BZ (1750) 472, 473.

16 Zie hoofdstuk 10.

17 Zie hoofdstuk 6.

18 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 353.

19 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 251.

vervolgens een vlonder timmeren. Ondanks het negatieve advies van Van der Stel is het commandeurshuis wel voor erediensten gebruikt.²⁰

Het bouwen van een nieuwe kerk was geen zaak van de kerkelijke gemeente, maar een aangelegenheid van de overheid. De kerkelijke gemeente had daarin geen inspraak. Reeds in het najaar van 1749 spraken de gecommitteerde raden van Zeeland over herbouw van de fortkerk.²¹ Een jaar later besloten de Staten om de kerk te herbouwen.²² In de zomer van 1751 gaven de gecommitteerde raden de opdracht aan de gedelegeerde rechters om erop toe te zien, dat ‘door de Ingeseetenen in dezelve Kerke geene andere stoelen dan van eenerleije hoogte, breette en fatsoen worden geplaatst, en aan dezelve egale voet-banken worden gemaakt’. Ook mochten er geen erebanken tussen de stoelen worden gezet.²³

Uiteindelijk kon op 23 januari 1752 een nieuw kerkgebouw in gebruik genomen worden.²⁴ Bij die gelegenheid preekte Van Iperen over Openbaring 21: 2-4: ‘Zie de tabernakel Gods is bij de mensen en Hij zal bij hen wonen.’ Tijdens deze dienst werd psalm 118: 9,10 als aanvangpsalm gezongen en psalm 134: 2,3 werd als slotlied aangeheven:

Heft uw handen in heiligheid
In zijn huis op met vlijtigheid,
Om Hem te loven ’t allentijd;
Prijst Hem, met hart en mond verblijd.

U zal de Heer, die eeuwig leeft,
Die hemel en aard gemaakt heeft,
Uit Sion met groot overvloed
Zegenen met allerlei goed.

Ongetwijfeld was de nieuwe kerk een verademing. Toch waren er nog enkele zaken voor verbetering vatbaar. Zo ondervond Van Iperen bij het preken hinder van de schittering van het zonlicht dat naar binnen viel. Men vroeg de Staten dan ook om groene velours gordijnen. Omdat het verder een vrij donkere ruimte was verzocht men om twee kroonluchters in de kerk en twee blakers op de kansel. De Staten gingen er mee akkoord, met de aantekening dat deze luchters niet te groot mochten zijn. Graag wilde men ook het interieur van de kerk verfraaien met twee zwarte

20 ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 12 december 1750; Staten van Zeeland, inv. 797, 12 dec 1750; Rekenkamer D, inv. 81330, f. 79; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, I, 538. Het woord ‘fabric’ is afgeleid van het Latijnse woord ‘fabrica’, in het Middelnederlands sprak men ook wel van ‘fabrijc’ of ‘fabrijcmeester’ waarmee men doelde op de opzichter over een werkplaats. Zie: E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* II (’s Gravenhage 1889) 769.

21 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 538.

22 ZA, Staten van Zeeland, inv. 797, notulen 12 dec. 1750.

23 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1963, notulen 23 juli 1751.

24 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, f. 6.

borden waarop de tien geboden en geloofsbelijdenis aangebracht waren. Tenslotte vroeg men de consistorie te verrijken met zeven stoelen. Men durfde om deze zaken te vragen omdat deze ook in de oude kerk aanwezig waren.²⁵ Tijdens het preken had Van Iperen meer dan eens last van het luide kabaal dat spelende kinderen onder kerktijd maakten rond de kerk. De gedelegeerde rechters maakten daarop bekend dat het verboden werd om op het fort ‘eenig lawejt off geschreeuw onder kerktijd te maken’. Wie niet gehoorzaamde riskeerde een boete van vijf Vlaamse schellingen.²⁶ Veel schijnt het niet geholpen te hebben want enkele jaren later zagen de gedelegeerde rechters zich opnieuw genoodzaakt tot een dergelijke publicatie.²⁷ Behalve een nieuwe kerk kon ook een nieuw rechthuis worden ingewijd. Bij die gelegenheid werd ‘de klok geklept’ en werd het nieuwe gebouw voor bezichtiging opengesteld. Van Iperen hield ‘een cierlijke aansprake’ over Job 29:12-17: ‘want ik bevrijdde de ellendige die riep, en de wees die geen helper had.’²⁸

3.2. Orthodoxus Medioburgensis

Hoe ontwikkelde Van Iperen zich als predikant en theoloog? Omdat de kerkenraadsnotulen uit deze periode verloren zijn gegaan, missen wij een belangrijke bron om te achterhalen hoe hij zijn predikantschap vervulde. Ook zijn er helaas geen preken van Van Iperen uit deze tijd bewaard gebleven. Toch tasten wij niet geheel in het duister. Zo schreef hij aan Cornelis van der Aa, Luthers predikant en secretaris van de Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, dat hij een voorkeur had voor de zogenaamde Engelse preekstijl, een nieuwe manier van preken.²⁹

Tot dan toe was het gebruikelijk om op zogenaamde analytische wijze te preken. Het Schriftgedeelte werd niet zozeer verklaard als wel ontleed en vaak ook met geleerd vertoon gebracht. De verlichte Lutherse predikant Philippus Ludovicus Stadius Muller (1725-1776) zwengelde een debat aan over deze wijze van preken. In Duitsland was Johann Lorenz von Mosheim begonnen met een andere wijze van preken die als zeer vernieuwend gold. Maar het was waarschijnlijk vooral de Engelsman John Tillotson die als katalysator gezien kan worden van een nieuwe preekstijl waarbij vooral aandacht geschonken werd aan het communicatieve aspect van de preek.³⁰

In deze lijn dacht ook Van Iperen. Wellicht was hij beïnvloed door Ewald Hollebeek, die een warm pleitbezorger was van de nieuwe preekmethode.³¹ Van Iperen stond een eenvoudige preekstijl voor, in navolging van Christus’ eigen toespraken.

25 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1384.1.

26 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, notulen 4 oktober 1754.

27 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1936, notulen 7 december 1759.

28 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, f. 2, 3.

29 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

30 Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997) 269-318.

31 Zie de reeds genoemde literatuur over Hollebeek in hoofdstuk 1.

Als ik op de predikatiën van Christus (...) nauwkeurig lette, zie ik geene noodzaak dat men Taal- en Redenrykkundige Geleerdheid voor de Gemeente behoeft te brengen. Dit werk moet binnen de studeerkamer blyven (...)³²

Verder moest Van Iperen niets hebben van dweperij. In deze tijd deden zich in de Republiek bijzondere godsdienstige toestanden voor. In zijn brief aan Van der Aa kiest hij positie tegen deze ‘mystieke en puriteinsche zaken’. In het bijzonder hekelde hij de Nijkerkse predikant Gerardus Kuypers en de Hoornse binnenweesvader en lekentheoloog Eswijler. Gerardus Kuypers (1722-1798) was in 1749 predikant geworden te Nijkerk, een gemeente waar een diep besef van zonde leefde. Kuypers nam zijn taak als predikant ijverig waar. In het najaar van 1749 preekte hij uit psalm 65 over een hand vol koren op het land waarvan de opbrengst zou ruisen als de Libanon. Het begon tijdens die dienst onrustig te worden in de kerk. Mensen kermden en zuchtten over hun zonden. Het ruisen op de Libanon was kennelijk begonnen en waaide naar andere plaatsen over. Een jaar lang hielden de rumoerige kerkdiensten aan. Het gebeuren op de Veluwe trok de aandacht in de Republiek. Velen bestempelden de zaak als ‘geestdrijverij’, maar Kuypers hield vol dat het werk van Gods Geest was. Kuypers leermeester Joannes van den Honert zag het gebeuren met lede ogen aan en schreef een waarschuwend boek.³³

De uit Duitsland afkomstige Jan Willemsz. Eswijler (ca. 1633-1719) had zich in Hoorn gevestigd en was bekend geworden door zijn *Zielseenzame meditatiën*. De kerkelijke gemeente werd in die tijd bediend door zeven predikanten van Voetiaanse snit. Gedurende zijn verblijf te Hoorn was hij met twee predikanten in het bijzonder bevriend: Florentinus Costerus (1630-1703) en Martinus van Harlingen (1643-1721). Als binnenhuisvader van het Burgerweeshuis had hij de taak om zorg te dragen voor de gebouwen en voor de coördinatie van de verschillende werkzaamheden die door tal van functionarissen werden uitgevoerd. Het werk van binnenhuisvader bracht ook met zich mee dat hij gedurende zijn aanwezigheid in het weeshuis veel vrije tijd had. Deze tijd gebruikte hij door te lezen en het schrijven van zijn *Zielseenzame meditatiën*. Eswijler signaleerde eenzijdigheden in de prediking, zoals een te grote nadruk op de heiliging van het leven. Daardoor zagen gelovigen altijd hun tekortkomingen en bleven daardoor bekommerde mensen. Eswijler meende dat men meer nadruk moest leggen op de passieve kant van het geloof: berusten in de eigen onvolmaaktheid en vertrouwen op Christus’ gerechtigheid. Dit werkte hij uit in godsdienstige overpeinzingen. Het boekje viel bij Voetianen in goede aarde. In het bijzonder in Zeeland had men voorliefde voor het werk. Een kwart eeuw na zijn dood, in het jaar 1734, verscheen een herdruk van Eswijlers pennenvrucht en deze uitgave zorgde voor grote beroering. Het klimaat was inmiddels anders dan bij de verschijning van het boekje en het bleek nu voor

32 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

33 Johan Fekkes, ‘De Nijkerkse opwekkingsbeweging verdacht van “Geestdrijverij”’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 119-125.

meerdere uitleg vatbaar te zijn. De auteur werd beschuldigd van onder meer Hattemisme en Spinozisme. Over het boekje werd heftig gediscussieerd in huiskamers en boekwinkels en ook op kansels kwam het geschrift ter sprake. In Rotterdam en Sommelsdijk ontstond grote onrust. Om escalatie te voorkomen zag het stadsbestuur van Rotterdam zich genoodzaakt om in te grijpen door het uitgeven van polemische geschriften te verbieden.³⁴

Van Iperen interpreteerde de verschijnselen rond Eswijler en Kuypers als dweperij en wees die daarom met stelligheid af. Tijdens een veiling schafte hij het boek *Oorsprong en voortgang der dweperij* aan van de Cartesiaanse Coccejaan en criticaster van de dweperij, Dionysius van der Keessel (1700-1755).³⁵ Hij zal het boek met instemming gelezen hebben. In de dweperij zag Van Iperen een gevaar voor het echte geloof en de deugd. Hij probeerde hiertegen een dam op te werpen door middel van het uitgeven van enkele werkjes op exegetisch en dogmatisch gebied, die enerzijds het geloof moesten verdedigen tegen atheïsten en vrijgeesten en anderzijds de dweperij moesten beteugelen.

De schotse geestdryvery, de kenmerken der begenadigde van Eswyler, de stuip-trekkingen van Kuipers en diergelyke inzettingen van menschen die een verdorven verstand hebben, zouden niet zoo veel nadeel aan de ware Godzaligheid en Deugdsbetragtinge doen, zoo men het door eene redekundige Hermeneutica over het Geestelijk Leven en de inwendige gestalte der ware Geloovige kon eens worden.³⁶

Door een viertal dogmatische werkjes zijn we op de hoogte van de denkbeelden van Van Iperen. Drie werden er gepubliceerd, maar voor zover bekend is er geen exemplaar meer voor handen. Het vierde geschrift had hij toegezonden aan de Hollandse Maatschappij. Het werd niet gepubliceerd, maar is wel in handschrift bewaard gebleven. Toch hebben wij van een enkel verloren gegaan werkje een globale indruk omdat er een recensie van verscheen in de *Vaderlandsche letteroefeningen*.

Het eerste werk draagt de titel *Korte verhandeling over het werkverbond*. Van Iperen schreef het naar aanleiding van de beroemde kwestie-Van der Os.³⁷ De Zwolse predikant Antonie van der Os verkondigde gematigd-verlichte denkbeelden van de kansel en toonde zich een trouw leerling van zijn Leidse hoogleraren Jan Jacob Schultens en Joan van den Honert. Net als Van Iperen zag hij geen heil in de verouderde preekmethode. De predikanten Alexander Comrie en Nicolaas Holtius vielen Van der Os scherp aan. Schultens trok het zich zeer aan dat zijn vroegere leerling zo aangevallen werd en verdedigde hem tegen de aantijgingen van

34 F. A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de zielseenzame meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989) 12-67; 136-138.

35 Zie voor Van der Keessel *BWN* IV, 677-680.

36 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

37 ZB, HS. 3632.

ketterij. Volgens hem bleef Van der Os binnen het belijden van de kerk. Waar deze een ander geluid verkondigde, was dit slechts het geval op ondergeschikte punten waarover men verschillend kon denken. In zijn ogen bliezen Comrie en Holtius de geschilpunten aangaande het werkverbond veel te veel op.³⁸

Wat precies de inhoud is van Van Iperens werkje is niet bekend. Aangezien Van Iperen sympathie had voor zijn leermeester Schultens en voor de nieuwe preekstijl, zal zijn stellingname waarschijnlijk ten gunste van Van der Os zijn geweest. In 1762 verscheen zijn *Historische en Godgeleerde verhandeling over de rechtveerdigmaking* waarin hij onder het pseudoniem ‘Orthodoxus Medioburgensis’ inging op het leerstuk van de rechtvaardigmaking. In dit pseudoniem zullen wij een knipoog moeten zien naar het werk van Comrie en diens vriend Holtius die samen het *Examen van Tolerantie* schreven. In dit werk is een vijftal mannen met elkaar in gesprek, waarvan er een de naam Orthodoxus draagt.³⁹

Van Iperens werkje is een van de vele pamfletten die verschenen zijn in de discussie over de rechtvaardiging die speelde in de jaren tussen 1750 en 1760. We zagen reeds dat tijdens zijn classicaal examen vragen gesteld werden over dit onderwerp. Van Iperen zal hoogstwaarschijnlijk partij gekozen hebben tegen de extreme gedachten van Alexander Comrie. Comrie meende dat de rechtvaardiging een daad van God was, die enerzijds reeds ‘in de eeuwigheid’ had plaatsgevonden, maar anderzijds ook een weldaad van God was die de mens ‘in de tijd’ wordt geschonken. Dit laatste vindt plaats bij de wedergeboorte, waarin God de mens het geloof als een ‘hebbelijkheid’ geeft, waardoor de mens open staat voor het Woord van God. De rechtvaardiging gaat dus volgens Comrie aan het geloof vooraf, terwijl het gebruikelijk was om te veronderstellen dat men de rechtvaardiging ontving door het geloof.⁴⁰

Dat Van Iperen recht in de leer wilde zijn, blijkt ook uit een geschriftje dat de drie-eenheid als onderwerp heeft. Over de drie-eenheid was in die periode nogal wat te doen geweest. Zo werd de Harlingse doopsgezinde predikant Johannes Stinstra (1708-1790) beticht van socinianisme. Socinianiërs waren volgelingen van Lelio en Fausto Sozzini. Zij verwierpen het dogma van de drie-eenheid. Het afwijzen van de triniteit zag men als een ernstige ketterij. De term socinianisme werd uiteindelijk een scheldwoord voor vrijzinnigheid. In 1741 had Stinstra een prekenbundel uitgegeven onder de titel *De Natuure en gesteldheid van Christus Koninkrijk*. Hij pleitte hierin voor godsdienstvrijheid op bijbelse gronden. Tot dan toe had

38 *Resolutien van den Heeren Staaten van Holland en Westfriesland in haar edele groot. mog. vergadering genoomen in den jare 1760* II, 1399; Roel A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988); Roel Bosch, ‘Godsdienstig liberalisme in de Gereformeerde Kerk: Antonius van der Os, slachtoffer van het licht’, in: Van der Wall en Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding*, 111-118.

39 E.G.E. van der Wall, ‘De Verlichting in Nederland kritisch bekeken: Het Examen van Het ontwerp van tolerantie (1753-1759)’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 7.

40 C. Graafland, ‘Alexander Comrie (1706-1774)’, in: T. Brienen (ed.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* (s-Gravenhage 1986) 315-347; A.G. Honig, *Alexander Comrie* (Utrecht 1892) 232-246.

men daarvoor gepleit met juridische argumenten. Stinstra verwierp het dogma van de drie-eenheid, maar hij aanvaardde wel de leer van de pre-existentie van Christus. Orthodoxe predikanten drongen aan op een preekverbod en hierin werden zij gesteund door Friese stadhouder Willem Karel Hendrik Friso die een voorkeur had voor de orthodoxie. Stinstra verdedigde zich tegen de beschuldiging van socinianisme door te stellen dat Petrus in zijn toespraak te Jeruzalem en Paulus te Athene op geen enkele wijze de drie-eenheid ter sprake hadden gebracht, terwijl toch niemand hen van socinianisme had verdacht. Stinstra kreeg weliswaar een preekverbod, maar hij kon toch actief blijven door te catechiseren. Ook bleef hij boeken publiceren. En hij vertaalde Engelse romans. In 1757 werd het preekverbod opgeheven en bij wijze van eerherstel gingen leden van de Staten van Friesland bij hem ter kerke.⁴¹

Behalve de zaak Stinstra was er in die jaren nog meer te doen rondom het dogma van de drie-eenheid. Met verbazing had Van Iperen vernomen dat de rechtzinnige theoloog Friedrich Adolf Lampe (1683-1729) ooit had beweerd dat bekende Bijbelteksten als Joh. 5: 26 en Joh. 15: 26 niet konden dienen als bewijsplaatsen voor de leerstellingen aangaande de eeuwige generatie van de Zoon en de eeuwige uitgang van de heilige Geest. Op deze uitlatingen van Lampe werd destijds heftig gereageerd, in het bijzonder door Jacobus Fruytier (1659-1731). Deze meende dat deze bijbelteksten door Lampe krachteloos gemaakt waren. Lampe werd dan ook beschuldigd van Röellianisme.⁴² Bernardus Smytegelt (1665-1739) had in zijn verontwaardiging gesproken over een ‘stinkende vuile lamp’.⁴³ Van Iperen meende dat men het de vrijdenkers wel erg gemakkelijk maakte wanneer men deze teksten niet meer kon gebruiken als bewijsplaatsen voor de genoemde dogma’s. ‘Indien tegen zulken handel geen middel kan worden uitgedagt, zal er ook noijt geen middel wezen, om de naturalisten en vrijdenkers van hun scepticismus exegeticus te kunnen genezen.’⁴⁴ Vanwege deze zaken schreef Van Iperen zijn werkje over het leerstuk van de drie-eenheid. De recensent van de *Vaderlandsche letteroefeningen* toonde zich teleurgesteld over de inhoud, omdat Van Iperen deed wat al zo vaak was gedaan: gemeenplaatsen noemen, zonder iets nieuws te berde te brengen,

des wy den Lezer dit stukje niet kunnen aanpryzen als een geschrift dat iets weezenlyk behelst, of in de verschillen over dit Leerstuk eenig meerder licht geeft, maar ’t alleen moeten brengen onder het menigvuldige getal der Schriften, die over dit onderwerp geschreeven zyn.⁴⁵

41 BL III, 345-347; C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18^e eeuw* I (Amsterdam 1865) 244.

42 Zie over het Röellianisme hoofdstuk 7.

43 G. Snijders, *Friedrich Adolph Lampe* (Harderwijk 1954) 55-60.

44 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan van der Aa, 15 november 1755.

45 VI II (1762) 718.

Onder dat aantal neemt Van Iperens werk volgens de *Vaderlandsche letteroefeningen* zeker niet de laatste plaats in, vanwege de bescheidenheid die het ademt. Toch moest het werkje een teleurstelling zijn, ook voor mensen die het leerstuk van de drie-eenheid niet betwistten. Het geschriftje miste volgens de *Vaderlandsche letteroefeningen* de nauwkeurigheid die men van Van Iperen gewend was. Men uitte ook kritiek op zijn weergave van de begrippen *homo-ousios* en *homoi-ousios* met ‘eenswezig’ en ‘gelykwezig’, zonder zich er rekenschap van te geven dat de woorden *homo-ousios* en *homoi-ousios* voor de Niceense kerkvergadering iets anders betekenden dan Van Iperen weergaf met de woorden ‘eenswezend’ en ‘gelykwezend’. Voorts nam men het hem kwalijk dat hij veronderstelde dat de belijdenis van Athanasius een authentiek geschrift was, terwijl hij toch moest weten dat algemeen werd aangenomen dat deze belijdenis uit een later tijd stamde. Verder bekritiseerde men hem vanwege het feit dat hij van 1 Joh 5: 7 beweerde dat deze passage in sommige belangrijke handschriften te vinden zou zijn, zonder aan te geven om welke handschriften het dan zou gaan. Van Iperen behoorde volgens de recensent te weten dat er geen enkel oud Grieks handschrift voorhanden was dat deze passage bevatte.⁴⁶ Uit deze kritische bespreking in het gematigd verlichte tijdschrift komt Van Iperen naar voren als een orthodox theoloog die er alles aan gelegen is om het leerstuk van de drie-eenheid te bewijzen.

Een ander geschrift van zijn hand handelt over de kinderdoop. Ook in deze verhandeling blijkt zijn rechtzinnige stellingname. Hij legde zich er op toe om dit stuk ‘de doopsgezinden, wat de behandeling betreft, smakelijk te maken’. Hatelijke en scherpe uitdrukkingen zijn niet bevorderlijk voor de wetenschap. Hij wilde het leerstuk van de kinderdoop op dezelfde wijze behandelen zoals hij ook had gedaan met de rechtvaardiging en de drie-eenheid.⁴⁷ ‘Verbeelde mij de opzettelyke instelling des kinderdoops volledig te kunnen bewyzen uit Handelingen 2: 38, 39, anders dan zover ik weet de beste Godgeleerden tot nog toe gedaan hebben’.⁴⁸ De Hollandsche Maatschappij stond echter huiverig tegenover een dergelijk onderwerp, omdat men geen onderlinge theologische twisten wilde ontketenen, daar er ook doopsgezinde leden waren. Maar indien Van Iperen de thematiek op een goede manier wist te behandelen stond het hem vrij om een artikel in te dienen.

In zijn verhandeling stelde hij dat het niet gemakkelijk was om bewijzen te vinden voor de kinderdoop. Hij verwees naar het werk van Vitringa en Bingham die hadden getracht om door middel van gegevens uit het vroege christendom aannemelijk te maken dat in die tijd ook kinderen werden gedoopt.⁴⁹ Van Iperen spitste zijn betoog toe op enkele teksten uit het Nieuwe Testament. Zo concludeert hij uit Mat-

46 VII (1762) 718-719.

47 NHA, KHMW, inv. 40, J. van Iperen aan het genootschap, 13 maart 1765.

48 NHA, KHMW, inv. 40, Van Iperen aan het genootschap, 13 februari 1765.

49 Joseph Bingham (1668-1723) was een Engels geestelijke; de titel van zijn bekendste werk luidt *Origines sive antiquitates ecclesiasticae*. Het zal dit boek zijn waarop Van Iperen doelt. Campegius Vitringa sr. (1659-1722) schreef onder meer over de doop in zijn *Korte stellingen in welke vervat worden de grondstukken van den christelyken leere ten dienste van de openbare huys-oeffeningen over de Godgeleerdheid* (Delft 1708) 453-460.

theus 28: 19 ‘Ga dan heen, onderwijst al de volken hen dopend in de naam des Vaders en des zoons en des Heiligen Geestes’ dat de doop een nationale zaak was. Gehele volken moesten gedoopt worden. Hij meende dat de tekst niet opgevat moest worden als zouden de mensen eerst onderwezen worden en pas daarna gedoopt, maar dat er onderwezen werd door de mensen te dopen. Dat hier ook kinderen bij hoorden, was voor hem vanzelfsprekend. Hij verwees naar de woorden van Petrus tijdens diens Pinkstertoespraak in Hand. 2: 38: ‘en een ieder van u worde gedoopt’.

Uitvoerig gaat Van Iperen in op het ‘en een ieder van u’. Volgens hem maakt dit duidelijk dat Petrus hier inclusief spreekt en niemand uitzondert van welke rang, ouderdom of geslacht men ook is. Verder legt Van Iperen de vinger bij het ‘en u komt de belofte toe en uw kinderen’. Voor de Joden moest deze gedachtegang niet vreemd zijn, aangezien zij al gewend waren aan de besnijdenis als teken van het verbond. Hij meende dat hier gedacht moest worden aan een vernieuwd genadeverbond dat werd opgericht met wederzijdse voorwaarden van God en de mensen. Wanneer er hier inderdaad sprake was van een vernieuwd genadeverbond behoefde men ook geen ‘uitwendig verbond’ aan te nemen, net zomin als daar bij de Sinai sprake van was. ‘Wy hebben met de haarkloverijen van de oude schoolgeleerden niets meer te schaften.’ Van Iperen gaf toe dat hiermee nog niet uitputtend het bewijs voor de kinderdoop was geleverd was en dat dit ook geen geringe opgave was, maar het zou wel tot nut en troost zijn wanneer iemand de opzettelijke instelling van de kinderdoop zou kunnen bewijzen.⁵⁰

Het stuk werd ter beoordeling toegestuurd aan de reeds meermalen genoemde Ewald Hollebeek. Deze vond niets in het stuk dat de druk onwaardig zou zijn. Het werd echter niet gepubliceerd, wellicht om de reeds gemelde reden dat de materie te gevoelig lag in de kringen van de Hollandsche Maatschappij.⁵¹

We krijgen nog een scherper beeld van Van Iperens werkzaamheden doordat hij zich genoodzaakt zag tot bepaalde stellingnames waarbij hij niet aarzelde om de pen op te nemen. Zo koos hij positie ten opzichte van het probleem van de gemengde huwelijken, het theater en de vrijmetselarij. Veel tijd en energie moest hij als directeur van het collegium qualificatum steken in de afzettingsprocedure van zijn collega Renatus Stenhuis uit Liefkenshoek. Bij sommige kwesties kunnen we volstaan met een korte beschrijving omdat deze onderwerpen reeds uitvoerig zijn gedocumenteerd, zoals de kwestie van de vrijmetselarij.⁵² De zaak Stenhuis zal elders besproken worden.⁵³

50 NHA, KHMW, inv. 40, J. van Iperen aan het genootschap, 23 maart 1765.

51 NHA, KHMW, inv. 40, E. Hollebeek aan het genootschap, 25 april 1765.

52 A.C. Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis, predikant te Liefkenshoek van 1736 tot 1754. Een voorbeeld van kerkelijk-burgerlijke rechtspraak in Zeeland’, in: A Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland* Derde verzameling bijdragen van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis (Delft 1991) 209-222; Leune, *Lillo en Liefkenshoek Repertorium van personen in en nabij deze Scheldeforten 1585-1786; namen P-Z* IIc (Brussel 2006) 387-400; J.M.G. Leune, *Lillo en Liefkenshoek. Compilaties en transcripties* (3) IIIc (Brussel 2006), 638-655.

53 Zie hoofdstuk 6.

3.3. De gemengde huwelijken

Enkele maanden na zijn bevestiging werd Van Iperen in de verlegenheid gebracht door een ‘circulaire brief’ van de Staten-Generaal.⁵⁴ Deze brief, gericht aan de classes van de generaliteitslanden, bevatte instructies hoe er gehandeld moest worden met zogenaamde ‘ongeoorloofde huwelijken’. Hiermee werden gemengde huwelijken bedoeld tussen hervormden en rooms-katholieken. Deze huwelijken waren formeel niet verboden, maar er was onrust ontstaan over de toename van het aantal gemengde huwelijken.⁵⁵

De overheid probeerde deze toename aan banden te leggen door de regels voor een dergelijk huwelijk aan te scherpen. Er diende voorkomen te worden dat ‘onze goede ingezetenen door jonkheid van jaaren, onbezonne driften en zonder overweging van de beklaglyke en verderffelyke gevolgen van de voorz. Huwelyken tot het aangaan van dezelve worden verleid’. Daarom diende men als man de leeftijd van 25 jaar te hebben bereikt, wilde men kunnen trouwen met een rooms-katholieke vrouw. Voor een vrouw gold de minimumleeftijd van twintig jaar. Wanneer men de gereformeerde religie had verlaten omwille van een huwelijk, moest men nog een jaar wachten alvorens men daadwerkelijk in het huwelijk kon treden. De voorschriften moesten nauwgezet worden opgevolgd, op straffe van een boete van 100 zilveren dukaten.⁵⁶

Van Iperen was verlegen met de situatie. Hoe moest hij zich in de toekomst opstellen bij gemengde huwelijken, juist nu hij predikant was van een fort met een heterogene bevolking? Moest de kerkenraad zich houden aan het strenge plakkaat? En waren zij verplicht om in de toekomst ook dergelijke plakkaaten en circulaire brieven te accepteren? Hij richtte zich namens de kerkenraad van Lillo met zijn vragen tot de gecommiteerde raden van de Staten van Zeeland.⁵⁷ De gecommiteerde raden brachten de brief van de kerkenraad van Lillo op 31 oktober 1750 in hun vergadering ter sprake en kwamen tot de slotsom dat de kerkenraad zich diende te houden aan de plakkaaten van de Staten-Generaal. Men moest het opnemen in ondertrouw van dergelijke gemengde huwelijken weigeren en ‘zig voort met alle

⁵⁴ ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 31 oktober 1750.

⁵⁵ Enige jaren later, in 1754, zou er ophef ontstaan over het huwelijk van de protestantse Margaretha Cornelia van de Poll, weduwe van Cornelis Munter, met Chevalier de Bonnac, broer van de Franse ambassadeur, die van rooms-katholieke huize was. Eind 1755 verscheen naar aanleiding van dit huwelijk *Nieuwjaarsgift aan de Nederlandsche dames en juffers, zynde een nieuw lied tegens de gespikkelde huwelyken* waarna nog meer pamfletten verschenen. Zie: *Resolutien van den Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland in haar edele groot mog. vergadering genoomen in den jaare 1754* II (Den Haag z.j.) 1102, 1103; W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* IV (Den Haag 1902) 308.

⁵⁶ Cornelis Cau, *Groot placcaetboek, vervattende de placaten ordonnantien ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden etc.* II (’s Gravenhage 1664) 2429-2448; Isaac Schelens, *Groot placcaetboek, vervattende alle placaten, ordinantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden etc.* VII (’s Gravenhage 1770) 813-815.

⁵⁷ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1382.2, rel. tot de acta, 31 oktober 1750.

omzigtigheid naar den letter en inhoude van het voornoemde placcaat, presijse te reguleeren.⁵⁸ De gecommiteerden konden ook niet anders oordelen; de forten vielen immers uiteindelijk onder het gezag van de Generaliteit, zoals we gezien hebben.⁵⁹

Ondertussen laat deze kwestie wel zien dat Van Iperen weinig met het plakkaat op had. Hij zag blijkbaar meer in het vredelievend met elkaar optrekken van verschillende religieuze gezindten. Overigens zou het met het plakkaat over het algemeen zo'n vaart niet lopen, in Lillo trouwde men doorgaans toch met mensen van de eigen godsdienstige gezindte. Slechts een enkele maal kwam een gemengd huwelijk voor.⁶⁰

Toch werd de kwestie enkele jaren later voor Van Iperen actueel. In 1752 overleed de sergeant-majoor van Lillo, Johannes van Wijck. Zijn weduwe, Elizabeth Bosschart, was van rooms-katholieke huize, die bij haar ondertrouw overgegaan was naar de gereformeerde religie. In de huwelijkse voorwaarden hadden zij de bepaling opgenomen dat hun eventuele kinderen hervormd zouden worden opgevoed. Na de dood Johannes van Wijck en zijn vrouw werden twee van hun minderjarige kinderen toevertrouwd aan Johanna van Wijck, de halfzuster van deze kinderen.

In 1754 stond onverwacht Pieterella Bosschart uit Antwerpen bij haar op de stoep. Zij was de zus van Elizabeth Bosschart en verzocht de kinderen mee te mogen nemen omdat de magistraat van Antwerpen hierom gevraagd zou hebben in verband met een erfenis. Het bleek echter een listige manier te zijn om de kinderen haar te ontfutselen en hen in Antwerpen een rooms-katholieke opvoeding te geven. Toen Johanna namelijk met de kinderen naar Antwerpen reisde en hen bij Pieterella Bosschart achterliet, kreeg zij de kinderen niet meer terug. De echtgenoot van Pieterella gaf Johanna met dreigende taal te verstaan dat ze zonder de kinderen kon vertrekken. Ze zouden tot hun 25^e levensjaar in Antwerpen moeten blijven.

Johanna liet het er niet bij zitten en zocht steun bij de gedelegeerde rechters van Lillo. Deze schreven verschillende brieven aan de magistraat te Antwerpen, waarin zij uitvoerig uit de doeken deden dat het echtpaar Van Wijck testamentair had bepaald dat de kinderen een protestantse opvoeding moesten ontvangen en dat Johanna van Wijck als voogd was aangesteld. Doch tevergeefs. Men richtte zich tot de Staten van Zeeland en ook Josua van Iperen schreef de Staten een brief waarin hij zijn zorgen uitte over deze twee kinderen 'in de Gereformeerde Kerk gedoopt en in de religie opgebracht' maar die nu in de Bottekesgank in Antwerpen bij hun oom en tante verbleven met geen ander doel dan om hen de gereformeerde religie te doen afzweren en hen te onderwijzen in de 'Roomsche bygeloovigheden'. Hij vreesde dat wanneer de Staten hun invloed niet zouden aanwenden om deze zaak ongedaan te maken, dergelijke praktijken in de toekomst meer zouden gaan voorkomen.

58 ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 31 oktober 1750.

59 Zie paragraaf 1.

60 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 581.

Uiteindelijk keerden de kinderen in 1755 terug.⁶¹ Of de actie van Pieterella Boschart enkel door godsdienstige motieven werd ingegeven is niet geheel duidelijk. Enkele jaren later zouden er andere zorgen komen rondom de geestelijke gezondheid van Johanna van Wijck.⁶²

Hoezeer predikanten aan handen en voeten gebonden waren aan de overheid, bleek uit een brief uit 1751 naar aanleiding van het overlijden van Prins Willem IV. De Staten van Zeeland verordenden dat er voortaan in een bepaalde vaste volgorde voor de overheid gebeden zou moeten worden. Eerst diende de predikant te bidden voor Staten van Zeeland, vervolgens voor de andere provincies en bondgenoten; daarna voor de Prins van Oranje en zijn familie, vervolgens voor de gecommiteerde raden van Zeeland, de gedeputeerden van de provincie en ten slotte voor de vergadering van de Staten-Generaal, ‘en voorts in alle de steden, en plaatsen daar zulks gebruikelijk is voor de magistraat der plaats’. In heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden zou men dat dan doen voor de heer of ambachtsheer.⁶³ Blijkbaar achtten de Staten van Zeeland zich bevoegd om een dergelijk gebod te laten gelden in de kerkelijke gemeenten van de Generaliteitslanden.

3.4. De quaksalver

Op 7 maart 1753 verscheen een toneelspeler op de markt van Lillo. Van Iperen noemde hem een ‘quaksalver’.⁶⁴ Dat is niet verwonderlijk: vaak voerden kwakzalvers eerst een klucht op om publiek te trekken. Vervolgens probeerden zij dan hun middelen aan de toegestroomde menigte te slijten.⁶⁵ Tot groot ongenoegen van Van Iperen stelde de toneelspeler zijn theater vlakbij de kerk op. Hij vond het ongepast dat er ‘grimassen en narrenpoetzen’ werden opgevoerd terwijl het Avondmaal aanstaande was en het bitter lijden en sterven van de geliefde Zaligmaker zou worden herdacht.⁶⁶

Van Iperen nam contact op met Gabriel Lebleu, vice-voorzitter van het college van gedelegeerde rechters en tevens ouderling van Van Iperen. Maar Lebleu maakte geen aanstalten om de voorstellingen van de toneelspeler te verbieden. En zo kon het gebeuren dat er die vrijdag en zaterdag op het marktplein het volgende werd opgevoerd:

61 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1387, aangehechte bescheiden bij ingekomen stuk van 30 juni 1755.

Een vorm van kidnapping in een grensgebied van de Republiek speelde zich enkele jaren later ook af in Limburg, zie Benjamin Kaplan, *Cunegonde's kidnapping: a story of religious conflict in the age of Enlightenment* (New Haven-London 2014).

62 Zie paragraaf ‘Een netelige sake: de zorg om een wees’ en paragraaf ‘Contacten en conflicten’.

63 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948, f. 42, 43.

64 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

65 Barbara Sierman, ‘Toneel op de Haarlemse kermis in de achttiende eeuw’, in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 181-182.

66 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

verkleedinge van vrouwe in mans kleederen, ontugtige gebaarden en uitdrukkingen, eene opeenstapeling van de aller afgrijpselijkste vloeken, bespottingen van eeden, canaillieuse scheldwoorden.⁶⁷

Die zondag wees Van Iperen nogmaals Lebleu op zijn verantwoordelijkheid en ook sprak hij er zijn diaken Bodmer op aan, die eveneens zitting had in het college van gedelegeerde rechters. Maar ook Bodmer weigerde iets aan de situatie te doen. Dat magistraten weinig bezwaar hadden tegen het uitvoeren van een klucht was gebruikelijk.⁶⁸ Deze weigerachtige houding had ondertussen tot gevolg dat er 's maandags een voorstelling kon worden opgevoerd over koningin Elizabeth en de onthoofding van Essex.

Eene aller partijdigste en bitterste verdrayinge der geschiednisse van de alleruitmuntenste Koninginne Elizabeth van Groot Brittannien glorieuser gedagtenisse, alwaar dezelve als de allergeilste, en aller wraakgierigste Princes in de onthoofdinge van den Grave van Essex vertoont wierd.

Aan welk toneelstuk wij hier moeten denken is niet duidelijk; de geschiedenis van Elizabeth en Essex was stof voor meerdere treurspelen.⁶⁹ In 1750 kwam een toneelstuk uit van een zekere Joannes Franciscus Cammaert over deze historie.⁷⁰ Misschien moeten wij aan dit stuk denken, maar evengoed kan het een vrije bewerking van een ander toneelstuk zijn geweest. De voorstelling was in ieder geval van roomse snit, want volgens Van Iperen was het vooral vermakelijk voor de 'roomsgezinden' uit Antwerpen.

Tot ergernis van Van Iperen hadden de toneelspelers het plan opgevat om nog enkele weken te Lillo te blijven. Omdat de gedelegeerde rechters weigerden op te treden, wendde hij zich tot de Staten van Zeeland.⁷¹ En met succes. De gecommitteerde raden van Zeeland gelastten de gedelegeerde rechters om het theater te doen staken, en sommeerden dat 'voortaan diergelijke kwakzalvers en vertoonningen binnen de gemelden Forte niet meer te admitteeren'.⁷² Dat Van Iperen zover durfde te gaan dat hij de Staten te hulp riep, was geen actie die op zichzelf stond. In Bergen op Zoom en in welhaast alle plaatsen van de Republiek verzochten de predikanten altijd om in de week van voorbereiding op het Avondmaal de kluchten te verbieden.⁷³

67 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

68 Charles de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom (1577-1795)* (Hilversum 1998) 370.

69 Léon Stapper e.a., *Van Abelard tot Zoroaster. Literaire en historische figuren vanaf de renaissance in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* (Nijmegen 1994) 79-84.

70 Joannes Franciscus Cammaert, *Dood-baerende standvastigheid in den graeve van Essex onder Elizabeth koninginne van Engeland* (Brussel 1750).

71 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

72 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948, f. 58, inv. 1963, notulen 15 maart 1753.

73 De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 379.

Overigens kan uit dit voorval niet geconcludeerd worden dat Van Iperen tegen toneelspel an sich was. Hij vond het alleen ongepast dat theaterstukken werd opgevoerd in de tijd dat het Avondmaal werd gevierd. Ook stond de inhoud van deze toneelstukken hem niet aan. In ieder geval stond hij in latere jaren genuanceerd ten opzichte van toneel. Hij beval het zelfs aan om toneelstukken bij te wonen.⁷⁴

3.5. De doop van een rabbijn

Een bijzondere gebeurtenis was de doop van een rabbijn. Izak Heijman Brager, ook wel Prager genoemd, bekeerde zich op 25-jarige leeftijd tot het Christendom. Hij was afkomstig uit Praag en had gestudeerd te Mannheim en Amsterdam en was handelaar te Lillo. Hij zou aantoonbaar veel kennis hebben van en geloof hebben in de Messias. Van Iperen was er dan ook van overtuigd dat hij gedoopt kon worden.

In de middagdienst van zondag 11 maart 1759 vond de doopplechtigheid plaats. In de preek stond Van Iperen stil bij Mattheus 3: 7-9, waar verteld wordt over Farizeeën en Sadduceeën die naar Johannes de Doper toekomen, maar door hem adderengebroid worden genoemd en gewezen worden op het feit dat men zich niet kan beroepen een kind van Abraham te zijn.

Voorafgaand aan de eigenlijke preek vond een inleidend woord plaats over Ex 40: 30-32, waarin gesproken wordt over een rituele wassing. Aan de doop zelf ging een toespraak vooraf naar aanleiding van Romeinen 11: 1, 2 waar duidelijk gemaakt wordt dat God het Joodse volk niet heeft verstoten. Hierna deed de rabbijn openbare belijdenis van het geloof en vertelde hij over zijn bekering. Vervolgens knielde hij neer op een kussen, waarbij hij geflankeerd werd door de kerkenraad aan de ene kant en enkele gemeenteleden aan de andere kant. Bij zijn doop gaf Van Iperen de rabbijn de namen Izaäk Paulus.⁷⁵

Of het alleen een kwestie van geloof is geweest bij Brager, is echter de vraag. Nauwelijks een maand na zijn doop verzocht hij de gedelegeerde rechters om het poorterrecht te mogen ontvangen en om een vrijgeleide te krijgen voor zijn handel met Engeland. Hij ontving van de gedelegeerde rechters een getuigschrift waarin deze verzochten aan regenten, hoge en lage officieren en bevelhebbers 'onse burger overal vrij en onverhindert te laten passeeren en repasseeren.'⁷⁶

Het lijkt er daarom veel op dat zijn bekering tot het Christendom mede ingegeven was door economische motieven. Opmerkelijk is ook dat hij twee jaar daarvoor – hij moet toen toch al belangstelling voor het Christendom hebben gehad – op de boekenveiling van Renatus Stenhuis geen enkel werk heeft gekocht.⁷⁷ Al kan het natuurlijk zijn dat hij toen als rabbijn niet gezien wilde worden bij een veiling van christelijke werken.

⁷⁴ Zie hoofdstuk 11.

⁷⁵ *Mc*, 22 maart 1759.

⁷⁶ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1936, notulen 25 april 1759.

⁷⁷ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1988.

3.6. Een netelige sake: de zorg om een wees

Wij hoorden reeds over Johanna van Wijck, die een halfzusje en een halfbroertje onder haar hoede had. Zij ging zich in het jaar 1760 steeds vreemder en roekelozer gedragen. De burens vreesden voor brand omdat zij als een ‘dolleman’ met een brandende toorts door het huis liep. Ook sloeg zij haar kinderen, ‘exerabel vloekende en rasende’, zowel ’s nachts als overdag.⁷⁸ Uiteindelijk werd zij in de herfst van het bewuste jaar naar het ‘simpelhuys’ te Middelburg afgevoerd, nadat haar bezittingen waren geïventariseerd en overgedragen aan de diaconie.⁷⁹

Ruim twee jaar later, in het voorjaar van 1763, gedroeg haar dochter Dorothea zich ‘soo woest en wild’ dat zij op verzoek van Josua van Iperen in de gijzelkamer van de provoost werd opgesloten.⁸⁰ Het betrof hier een zogenaamd ‘confinement’, een hechtenis conform het recht, doch zonder vorm van proces.⁸¹

De opsluiting werd noodzakelijk geacht omdat gevreesd werd dat er anders ‘door hare zottigheid en handelingen droevige ongelukken’ zouden ontstaan. Deze hechtenis duurde een maand, en werd met een maand verlengd.⁸² Daarna moest voor een definitieve oplossing gezorgd worden.⁸³ Bij het zoeken naar een oplossing kwam een verschil in inzicht openbaar tussen de kerkenraad en de gedelegeerde rechters. Volgens de gedelegeerde rechters leed Dorothea aan krankzinnigheid. Bij deze afweging zal voor de gedelegeerde rechters zeker hebben meegespeeld wat er met haar moeder enige jaren eerder had plaatsgevonden.

Van Iperen meende echter dat er geen sprake was van ‘dolzinnigheid’ bij Dorothea, maar dat zij behept was met een ‘goddelooze en strafbaare drift’ tot ‘beestachtigheid toe’.⁸⁴ De gedelegeerde rechters vreesden echter dat zij ‘in het hoofd was schortende’ en verzochten de kerkenraad zorg te dragen voor een permanent verblijf elders voor Dorothea.⁸⁵ De kerkenraad bleef echter bij het standpunt dat er bij Dorothea slechts sprake was van ‘uitwerkzels van kwaadaardigheid’.⁸⁶

Ook de gedelegeerde rechters bleven bij hun oordeel dat Dorothea ‘suiver sineloos’ en daarom veeleer ‘ontfermend dan strafwaardig’ was. Zij riepen de kerkenraad met klem op om ernst te maken met de christelijke opdracht om ervoor te zorgen dat er een passend verblijf voor Dorothea zou worden gevonden.⁸⁷ De kerkenraad was dit vooralsnog niet van plan. Om uit de impasse te komen werd een bijeenkomst in het rechthuis belegd waarbij alle leden van de kerkenraad aanwezig

78 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 6 juni 1760.

79 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 14 oktober 1760.

80 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

81 J.A.N. Knuttel, *Woordenboek der Nederlandsche taal* III (’s Gravenhage-Leiden 1916) 2112.

82 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus, rapport der conferentie, littera B.

83 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

84 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

85 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

86 ZA, Staten van Zeeland inv. 1938, rapport gedelegeerde rechters 12 juli 1763, notulen 5 augustus 1763.

87 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 9 juli 1763.

waren alsook Jacobus Ermerins en Daniel Cramer, als afgevaardigden van de magistraat, om deze ‘netelige saake’ te bespreken.⁸⁸

Tijdens deze bijeenkomst vroeg de magistraat de kerkenraad naar steekhoudende argumenten voor de bewering dat Dorothea niet krankzinnig zou zijn. In plaats van deze argumenten te geven, bleek Josua van Iperen plotseling bereid om mee te werken tot het plaatsen van Dorothea in een gesticht.⁸⁹ Deze switch werd ingegeven door het feit dat men tot een compromis kwam: voor de bekostiging van een blijvend confinement zou niet de diaconie opdraaien, maar zouden allereerst de wezenpenningen van Dorothea worden aangewend. Het verblijf zou ook voorlopig getermineerd worden tot een jaar.⁹⁰ Niet lang na dit overleg werd Dorothea in het ‘Simpelhuys’ te Middelburg geplaatst.⁹¹

Het is de vraag of Van Iperen er bij zijn inschatting over Dorothea’s gesteldheid zo ver naast zat.⁹² Jacobus Ermerins, die binnen het jaar een bezoek bracht te Middelburg, vertelde aan de gedelegeerde rechters dat moeder en dochter het goed maakten en zelfs terug wilden keren naar Lillo. Op verzoek van de magistraat schreef Daniel Jeffrey, de binnenvader van het Simpelhuys, een verklaring waarin hij meedeelde dat zowel Johanna als Dorothea al weer geruime tijd bij zinnen waren en zich goed hadden gedragen.⁹³ Het confinement kon worden opgeheven en beiden dames keerden terug naar Lillo. Wel dreigden de gedelegeerde rechters met een ‘eeuwig confinement in het spinhuys’, wanneer de twee zich weer zouden misdragen.⁹⁴ Het dreigement met het spinhuis laat zien dat ook de gedelegeerde rechters uiteindelijk aan kwade opzet dachten.

3.7. Conflict met de vrijmetselarij

In 1754 was een nieuwe majoor benoemd te Lillo: Adolphe von Schweinitz (1723-1784). Deze majoor had de drang om overal waar hij kwam vrijmetselaarsloges op te richten. Hij was in 1747 krijgsgevangene geweest te Dijon en had daar kennisgemaakt met verschillende loges.⁹⁵ Na zijn krijgsgevangenschap werd hij door de Franse vrijmetselaars gemachtigd om als ‘provinciaal grootmeester’ nieuwe loges te stichten in de Republiek.⁹⁶ Nadat hij eerst een loge had opgericht in Sluis

88 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 12 juli 1763.

89 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, rapport over vergadering 12 augustus, notulen 5 augustus 1763.

90 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus 1763, extract littera A.

91 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus 1763, extract littera A en C.

92 ZA, Staten van Zeeland inv. 1938, rapport gedelegeerde rechters 12 juli 1763, notulen 5 augustus 1763.

93 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1919, notulen 6 juli 1764.

94 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 11 juli 1764.

95 Anton van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen 1995) 74.

96 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 74; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 638.

in 1749, stichtte hij bij zijn overplaatsing naar Maastricht daar eveneens een loge. Toen Von Schweinitz te Lillo kwam duurde het weliswaar enkele jaren, maar eind 1763 trof hij ook hier voorbereidingen om een loge op te richten. Het zou een gecombineerde loge met Hulst worden, omdat een loge voor Lillo alleen niet haalbaar was.⁹⁷ De leden van de loge hadden vooral hoge militaire rangen of behoorden tot de magistratuur. Er waren slechts twee uitzonderingen: de schoolmeester en koster Robbert de Bruijn en Pieter van Assendelft, de kastelein.⁹⁸

De vrijmetselarij werd in de achttiende eeuw met argusogen bekeken. Vanuit politiek oogpunt was de vrijmetselarij verdacht omdat zij van buitenlandse origine was en de leden verantwoording moesten afleggen aan een organisatie buiten de Republiek. Bij plakkaat van 1735 werd het oprichten van loges verboden, al was niet iedereen het hiermee eens. Vanuit kerkelijk perspectief waren er grote bezwaren omdat de vrijmetselarij uitging van ‘de Opperbouwmeester des Heelals’ en het ieder lid vrijstond daarvan het zijne te denken. In ieder geval mocht men de christelijke visie niet een ander opleggen. Zo was de vrijmetselarij verdacht van vrijzinnigheid. In Lillo kwam daar nog bij dat in het fort tot dan toe de hervormde kerk in levensbeschouwelijke zaken het alleenrecht had. Met de oprichting van de loge kon afbreuk gedaan worden aan het gezag van de kerk.⁹⁹

De vrijmetselaarsloge werd dan ook een bron van onrust in Lillo. De loge kwam samen in een vertrek aan de straatkant en de gordijnen werden tijdens de bijeenkomst dichtgeschoven. Deze geheimzinnigheid prikkelde niet alleen de nieuwsgierigheid, maar wekte ook ergernis en vermoedelijk ook argwaan.¹⁰⁰

Wat de concrete aanleiding is geweest is niet meer bekend, maar in ieder geval ontvingen de leden van de loge een brief van Van Iperen waarin hen namens de kerkenraad werd meegedeeld dat zij van het Avondmaal waren gecensureerd.¹⁰¹ Aanvankelijk had Van Iperen zich zeer coulant opgesteld, zo zeer zelfs dat men hem voor een vrijmetselaar ging houden.¹⁰² Wellicht begon hij na deze verdachtmaking harder op te treden om te laten zien dat hij geen vrijmetselaar was. Het uitsluiten van het Avondmaal was een grote belediging voor de vrijmetselaars die zich van geen kwaad bewust waren. Von Schweinitz richtte zich tot Van Iperen met de vraag wat daarvan de reden mocht zijn. De vrijmetselarij liet immers de mensen vrij te geloven wat zij willen, en ‘wij alle nog bij die selve gevoelens blijven die bij onse aanneming tot litmaten van de christelijke kerke betuijgt en belooft hebben, in welke wij hopen te volharden tot ons einde toe en in deselve uijt vrije genade met

97 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 87; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 638. Zie voor vrijmetselarij in militaire context: M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801* (Assen 1964) 26, 27.

98 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 3, 639-641.

99 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 644.

100 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 648.

101 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 645.

102 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 648.

en nevens u eerwaarden de Eeuwige gelukzaligheid deelagtig te worden'.¹⁰³ Maar Van Iperen hield voet bij stuk.¹⁰⁴ Die zondag had hij het Schriftgedeelte en de te zingen psalmverzen met zorg gekozen. De sfeer zat er al goed in met de voorzang die hij liet zingen: psalm 26: 1 en 6.

Bewaar o Heer! Mijn regt,
Want voorwaar uwen knecht
Wandelt in onschuld nu voortaan;
Op U staat mijn vertrouwen
In al mijn zwaar benauwen,
Daarom en zal ik niet vergaan.

Ik wasch mijn handen rein
Met onschuld in 't gemein;
Ik geve mij tot 't goed eenpaar,
En God tot offeranden,
Schoon en zeer velerhande,
Die men doet op uwen altaar.

Tijdens de dienst sprak hij over dwaalleraars naar aanleiding van 2 Petr. 2:7,8 over de profeet Elia en de afgodspriesters van Baal (1 Kon. 18:17,18) en preekte hij over de kleinen en de ergernissen, naar aanleiding van Mattheus 18: 6,7. Als slotzang werd psalm 119: 57 aangeheven:

Ik hebbe steeds al de menschen gehaat,
Die tot schalkheid eenpaarlyk zyn genegen.¹⁰⁵

Von Schweinitz riep de hulp in van Adriaan Steengracht, de pensionaris van de gecommiteerde raden van Zeeland. Von Schweinitz wist namelijk dat deze lid was van de Middelburgse loge La Philantrope. Maar Steengracht steunde hem niet. Integendeel, hij gaf hem een reprimande omdat hij zich zo onvoorzichtig had opgesteld door openbaar te maken dat hij vrijmetselaar was. In Middelburg ging men veel voorzichtiger te werk. Daar liet men slechts magistraten tot de loge toe, beducht als men was dat anders de burgerij er lucht van zou krijgen.¹⁰⁶ Zo ontving Van Iperen steun van onverwachte zijde.

Maar Von Schweinitz sloeg terug. In september van datzelfde jaar diende hij bij de gedelegeerde rechters een 'memorie van bezwaarnissen' in.¹⁰⁷ Op viertal punten

103 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 646.

104 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 645-646.

105 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 646.

106 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 87.

107 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 7 september 1764.

had hij bezwaar tegen de gang van zaken te Lillo. Allereerst wilde hij dat de gedelegeerde rechters een einde zouden maken aan het verkopen van groente en fruit op zondag. Blijkbaar wilde hij laten zien dat hij een nauwgezet christen was en probeerde hij zich zo van de blaam van onrechtzinnigheid zuiveren. In de tweede plaats had hij aanmerkingen op het functioneren van de fortpredikanten, waar hij geen goed woord voor over had. Hij klaagde over het feit dat de godsdienst door de predikanten werd verzuimd. Er was maar eens per zondag eredienst in de forten, zodat soldaten die 's morgens dienst hadden, niet naar de kerk konden. Ook verichtten de predikanten veel te weinig pastorale arbeid. Er waren veel zieken, en omdat er geen ziekentroosters waren, dienden de predikanten hun roeping te verstaan:

Een ambtenaar, een officier, een soldaat, vertrekkende draagt Sorge al is het tot zijn koste, dat zijn dienst niet half maar geheel wort waargenomen, de predikanten zijn daartoe sterker verplicht, de goddienst gaat alle eigen belangen verre te boven. Dus versoeke vriendelijk dat door de heeren die de handhavers van de godsdienst en recht zijn, daar in gelieven te voorsien, de naburige roomsche honden den spot met onsen flauwen ijver voor godes dienst.

Ten derde klaagde hij over de bakkers, die de laatste tijd roggebrood van zeer slechte kwaliteit afleverden, en ten vierde was het straatje naar de provoost erg morsig. Hoewel Von Schweinitz met geen woord rept over de vrijmetselaarsrel, lijkt het er verdacht veel op dat hij zijn gram wilde halen. Vooral het tweede punt was een rechtstreekse aanval op de predikanten. Hij probeerde Van Iperen te treffen in zijn functioneren. In hun weerwoord stelden de predikanten dat klachten niet behandeld konden worden door de gedelegeerde rechters, maar dat men voor dergelijke zaken bij kerkelijke instanties moet zijn. De gedelegeerde rechters namen dit standpunt over, en daarmee was de kous af.¹⁰⁸

Jacobus Ermerins, lid van het college van gedelegeerde rechters en diaken van de gemeente, hield zijn hart vast. Aan een niet nader genoemde hoogedelgeboren heer, waarschijnlijk de opvolger van Jan van Borssele met wie hij in contact stond, schreef hij dat hij een grote ruzie voorzag: 'Eerstdaags zal in Lillo weder veel rusie omtrent het metzelaarsgenoodschap uitleeveren.' Hij achtte het niet raadzaam om hierover verder per brief mededelingen te doen, maar hoopte hem binnenkort mondeling te kunnen bijpraten.¹⁰⁹

Voor koster Robbert de Bruijn had het hele avontuur in ieder geval nog een staartje. Hij beseftte dat met de censuur zijn positie als functionaris op het spel stond. Hij nam dan ook Von Schweinitz in vertrouwen en deelde hem mee dat hij een brief had opgesteld waarin hij de kerkenraad om vergeving zou vragen en zou

108 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 1 maart 1765.

109 ZB, HS. 0159, J. Ermerins aan NN, 9 februari 1765.

beloven zijn lidmaatschap van de loge te beëindigen.¹¹⁰ Of hij de brief ook daadwerkelijk bij de kerkenraad heeft bezorgd is niet bekend; in ieder geval bleef hij lid van de loge tot 1796. Toen zegde hij zijn lidmaatschap op in verband met een ruzie met Pieter van Assendelft.¹¹¹

De gehele affaire was voor de kerkenraad reden om de instructie voor de koster aan te scherpen. In de Republiek was de taak van koster per plakkaat vastgelegd.¹¹² Maar op 26 september 1764 kwam de kerkenraad van Lillo met een aanvulling.¹¹³ Deze aanvulling was er duidelijk op gericht om Robbert de Bruijn in het gareel te houden. Zo zou de koster van niemand anders orders mogen ontvangen dan alleen van de predikant, of bij diens afwezigheid van de presiderende ouderling. Blijkbaar voerde hij weleens orders van anderen uit. Ook zou hij nooit schriftelijke attestaties mogen geven. Evenmin mocht hij rekestten, brieven en dergelijke in de consistorie leggen, maar diende hij die aan de predikant te overhandigen. Ziekenbezoek was evenmin zijn taak, tenzij dit hem opgedragen zou zijn. Blijkbaar had hij zichzelf ook de rol van ziekentrooster aangemeten. Dat De Bruijn in het gareel gehouden moest worden en dat dit lang niet meeviel, is zeker. Zo verwaarloosde hij op een gegeven moment zijn burgerlijke taken, zoals de zorg voor de brandweerspuit.¹¹⁴ Ook werd hij aangeklaagd omdat hij de echtgenote van majoor Scheffer 'bij het hoofd had gevat, gesoent en bij den boesem getast had, ja zelfs ter plaatse daar de schaamte gebied te swijgen'.¹¹⁵

Hoewel De Bruijn hiervan werd vrijgesproken, maakte hij zich te Lillo onmogelijk. Hij vertrok naar Middelburg, waar hij blijkbaar zijn leven beterde, men was daar in ieder geval content met hem.¹¹⁶ Ondanks de zorgvolle woorden van Ermerins, horen wij verder niets meer van een escalatie tussen de kerkelijke gemeente en de vrijmetselarij. Wellicht omdat de vrijmetselaars zich gedeisd hielden. Het kan ook zijn dat de rust weerkeerde doordat Van Iperen begin 1766 naar een nieuwe standplaats zou vertrekken.

3.8. Huwelijk en kinderzegen

Van Iperen was ongehuwd naar Lillo gekomen en leidde er gedurende zes jaar een vrijgezellenbestaan. Maar op 7 mei 1756 ging hij te Middelburg bij de predikant Augustus van der Sloot in ondertrouw met de negentienjarige Maria Catharina de Waal.¹¹⁷ Destijds gold men op die leeftijd als minderjarig.¹¹⁸ De jonge bruid was

110 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 649.

111 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 649.

112 Scheltus, *Groot placcaetboek* V ('s Gravenhage 1725) 615-616.

113 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 572,573.

114 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 363.

115 Leune *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 370.

116 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 364.

117 GAV, Hervormde Gemeente Vlissingen, inv. K 546, f. 48.

118 L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht* (Amsterdam 1925) 152-154.

afkomstig van Tholen, waar zij op 25 december 1737 was gedoopt. Haar ouders waren François de Waal en Adriana Mol.¹¹⁹ Lang heeft Maria Catharina haar ouders niet gekend. In 1747 overleed haar vader en nog geen twee jaar later stierf haar moeder.¹²⁰ Maria Catharina verhuisde naar Vlissingen, waar zij in 1754 met nog 23 anderen bij Augustus van der Sloot belijdenis van het geloof aflegde. Enkele maanden voor haar huwelijk vertrok zij naar Middelburg. Op 8 mei 1756, een dag na hun ondertrouw, traden zij te Vlissingen in het huwelijk.¹²¹

Het kersverse bruidspaar stelde binnen zeer korte tijd twee testamenten op. Het eerste testament was op de dag van hun ondertrouw opgesteld door de Middelburgse notaris Hendrik Brouwer (1736-1770).¹²² Het betrof een testament waarin de huwelijkse voorwaarden waren geregeld.¹²³ Dit testament is niet bewaard gebleven.¹²⁴ Meestal werd in een dergelijk testament beschreven op welke wijze de bezittingen en hun eventuele opbrengsten buiten de gemeenschap van goederen werden gehouden en de uitsluiting van aansprakelijkheid voor eventuele schulden die de partner voor het sluiten van het huwelijk had gemaakt. Ook konden er regelingen worden opgenomen waardoor de beheers- of beschikkingsbevoegdheid van de man over het privébezit van de vrouw werden ingeperkt.¹²⁵ In de deze bepalingen van het eerste testament zal de weeskamer wellicht de hand in hebben gehad, die immers de belangen van minderjarige diende te behartigen.

Nauwelijks een maand later, op 11 juni 1756, maakten Josua van Iperen en zijn vrouw een nieuw testament op, ‘beijde gesont van lichaemen, gaande en staande, hunne verstanden suiver en memorien wel magtig, en gebruikende’. Dit keer voor de gedelegeerde rechters van Lillo en Liefkenshoek. In dit testament maakten zij alle vorige testamenten ongedaan, in het bijzonder de huwelijkse voorwaarden, opgenomen in het vorige testament door notaris Hendrik Brouwer ‘en seekere geuijgen binnen Middelburg in Seelandt hebben gemaakt en gepasseert, niet willende dat deselve ofte eenige andere makinge van kragt oft waarde sullen wesen, maar gehouden worden, oft noijt ware gemaakt, ofte gepasseert’.¹²⁶ Door haar huwelijk

119 De vader van Maria Catharina de Waal was eerder gehuwd met Susanna Cabboord; dit huwelijk duurde door haar vroegtijdig overlijden slechts twee jaar. Zij werd in de kerk van Tholen begraven. Na haar overlijden trouwde hij in 1736 met Adriana Mol nadat hij met haar in ondertrouw was gegaan in Bergen op Zoom. ZA, Genealogische afschriften 53B, Genealogische afschriften 54, Genealogische afschriften 302.

120 ZA, Genealogische afschriften 302; Genealogische afschriften 455; Genealogische afschriften 302.

121 GAV, Hervormde gemeente Vlissingen, inv. K 484, f. 111; inv. K 484, f. 117.

122 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

123 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

124 Testamenten vervaardigd door Middelburgse notarissen zijn door het bombardement van 1940 verbrand.

125 A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over notarisboeken, notarisambt en notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 2004) 166.

126 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

was zij meerderjarig geworden en had zij het recht om het testament te laten wijzigen.

Het nieuwe testament was een zogenaamd mutueel testament, waarin zij elkaar testeerden.¹²⁷ In dit testament bedachten zij ook de diaconie met een bedrag van vijftiengulden. Tevens besloten zij tot seclusie van de weeskamer.¹²⁸ De uitsluiting van de weeskamer gebeurde meestal door de deftigere families, omdat zij de belangen van eventuele wezen lieten behartigen door een notaris.¹²⁹ Waarschijnlijk vond Van Iperen het bij zijn stand passen om de weeskamer te secluderen. Na zijn huwelijk zou hij nog tien jaar te Lillo blijven. In die jaren ontvingen zij zes kinderen, die door Van Iperen werden gedoopt.¹³⁰

3.9. Contacten en conflicten met fortbewoners

*Van Iperen (...) was er om zijn minzaam en verdraagzaam karakter bij iedereen bemind.*¹³¹

Van Iperen bouwde te Lillo verschillende vriendschappelijke contacten op. Met de reeds eerder genoemde Jacobus Ermerins, (1725-1995) zou hij vrienden voor het leven worden. Ermerins was geboren te Lillo. Hij werd commies van 's lands magazijnen en gedelegeerd rechter te Lillo. Hij was geïnteresseerd in vestingwerken en geschiedenis.¹³² Tevens was hij diaken bij Van Iperen.¹³³ Beiden zouden kort na elkaar naar Veere vertrekken. Verder gaf Van Iperen onderwijs aan Hendrik Kluit (1740-1812). Zoals we reeds hebben gezien, was het in die tijd gebruikelijk dat predikanten privéonderwijs gaven aan huis.¹³⁴ Hendrik Kluit was een zoon van de gedelegeerde rechter Willem Kluit en een broer van de later bekende hoogleraar Adriaan Kluit.¹³⁵ Van Iperen zag dat de jongen te Lillo verstoken was van onderwijs en wakkerde bij hem de belangstelling aan voor Frans, Latijn, Grieks, wis- en natuurkunde, geschiedkunde 'als mede in andere takken van nuttige wetenschappen'.¹³⁶

127 A.F.L. Gehlen, *Notariële acten uit de 17^e en 18^e eeuw. Handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986) 41-45.

128 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

129 Gehlen, *Notariële acten*, 44, 45.

130 Gegevens over de doop uit primaire bronnen zijn verloren gegaan, maar worden vermeld in *De Navorscher* 39 (Amsterdam 1889) 441.

131 BWN IX, 28.

132 Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, 185-187.

133 Leune, *Lillo en Liefkenshoek IIa*, 659.

134 Zie hoofdstuk 1.

135 Leune, *Lillo en Liefkenshoek IIb*, 367.

136 J.W. te Water, 'Levensbericht van Hendrik Kluit van Rhijnzaterswoude', in: *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, (Leiden 1813) 5, 6; *Algemene konst- en letterbode, voor het jaar 1813 I*, 164.

Wat betreft het onderwijs in de wiskunde is te hopen dat dit van betere kwaliteit was dan het voorstel tot verbetering van het wiskundeonderwijs dat Van Iperen in 1761 indiende bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. De Leidse wiskundige en filosoof Johan Lulofs velde een vernietigend oordeel over het opstel. Hij was verontwaardigd dat men hem de verhandeling had aangeboden ter beoordeling. Hij noemde het zelfs een schandvlek voor de Maatschappij dat niemand de zothed van deze bijdrage had ingezien. Volgens Lulofs kon men in het opstel slechts een ‘gans oppervlakkige kennis van de ware gesteldheid en ziel van de wiskunde’ bespeuren. Verder was het van een ‘walgelijke langdradigheid’. Waar een ander slechts een halve bladzijde nodig had om iets uit de doeken te doen, had Van Iperen vijf pagina’s nodig. Volgens Lulofs had Van Iperen weinig kennis van de ontwikkelingen in de wiskunde. Zelfs wanneer men er voor zou kiezen om het stuk te plaatsen, was het nog maar te bezien of dat technisch mogelijk was met al die kleuren, lijnen en letters.¹³⁷

Ondanks dit vernietigende oordeel zou Van Iperen het ideaal van het verbeteren van het onderwijs in de wiskunde nooit loslaten. Aan het einde van zijn leven zou hij er zijn blijdschap uitspreken dat er eindelijk een methode voorhanden was om die het onderwijs in de wiskunde aantrekkelijker had gemaakt.¹³⁸ Hendrik Kluit werd ontvanger te Lillo, en vervolgens generaal aan het Hof van Holland. Ook was hij diaken bij Van Iperen. Nog op hoge leeftijd sprak Kluit vol achting over zijn predikant.¹³⁹

Het lukte Van Iperen niet om met iedereen op goede voet te blijven. Zo raakte hij tot tweemaal toe in een conflict verzeild waar de gedelegeerde rechters aan te pas moesten komen. In 1759 had Van Iperen een huis met erf gekocht ‘met twee poorten afgeschut’ aan de Voorstraat. Het droeg de naam *Het Wapen van Zeeland*.¹⁴⁰ Het was een vrij nieuwe woning, omdat het voormalige huis tijdens de beschietingen door de Fransen dermate had geleden dat het geheel nieuw moest worden opgebouwd.¹⁴¹

Met de verkoper van het pand, Jacobus de Munck, kreeg Van Iperen spoedig ruzie over brandemmers. Deze emmers dienden in ieder huis aanwezig te zijn.¹⁴² De Munck, die aanvankelijk de brandemmers in het huis had laten staan, haalde ze er later weer uit en was niet van plan ze alsnog af te staan. Hij beriep zich op het feit dat er geen bepaling was waaruit bleek dat de emmers bij het huis hoorden. Hoewel de onredelijkheid van deze handelswijze hem werd voorgehouden, bleef

137 NHA, KHMW, inv. 36, J. Lulofs aan het genootschap, 6 september 1761.

138 Van Iperen, *Intree-rede*, 104, 105.

139 Leune, *Lillo en Liefkensboek* IIb, 367; ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 4 mei 1764; Te Water, ‘Levensbericht van Hendrik Kluit van Rhijnzaterswoude’, 164.

140 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1976, 2 oktober 1759; ZA, rekenkamer D, inv. 81430, f. 20, 21.

141 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948 lijst der beschadigde huizen te Lillo; no 12: “een hujs van Jacobus de Munk extra ordinar veel schade geleden, moet tot den gront aff van ’t geen nog staat” zie ook Leune, *Lillo en Liefkensboek* IIb, 644.

142 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1981, publicatie 19 aug 1750; waarschuwing 9 mei 1752; 4 aug 1753; 2 mei 1755; 5 mei 1758.

hij bij zijn standpunt. Van Iperen, die te kennen had gegeven dat hij in liefde en vrede wilde handelen, werd verzocht zich hierbij neer te leggen om verwijdering en processen te voorkomen. De gedelegeerde rechters bedankten Van Iperen voor zijn vredelievende aanbiedingen.¹⁴³ Wellicht besefte hij dat hij als predikant onmogelijk deze zaak op de spits kon drijven.

In een andere zaak had Van Iperen zich eveneens coulant opgesteld. Op een dag in het jaar 1757 kwam de ons reeds bekende Johanna van Wijck langs Van Iperens woning. Zijn echtgenote zat samen met Pieterella van Duisel, de weduwe van groot-majoor Willem Provo, in de woning te keuvelen.¹⁴⁴ Toen Johanna hen beiden ontwaarde, brak zij los in een scheldpartij:

juffrouw domineesche, juffrouw van Iperen, jou beest, steekt jen hoofd maar door het venster, koom maar buiten, ik zal je hebben.¹⁴⁵

Verder schold zij beide dames uit voor alles wat mooi en lelijk was om vervolgens met 'vloekende en bulderende taal' huiswaarts te keren. Toen Van Iperen later bij haar langsging om haar te berispen, kreeg ook hij de wind van voren. Hij werd naar eigen zeggen met 'de uitgezotste impertinenties behandeld'. Daar liet hij het als weleerwaarde niet bij zitten. Hij spande een proces tegen haar aan bij de gedelegeerde rechters van Lillo en Liefkenshoek.

Tijdens de zitting ontkende Johanna eerst alles. Daarna gaf zij toe dat het mogelijk was dat zij bepaalde dingen gezegd zou kunnen hebben 'in haastigheid' vanwege de lastertaal die mevrouw Van Iperen en weduwe Provo over haar hadden gebezigd. Bewijzen voor deze beschuldigingen kon zij echter niet aanvoeren. Johanna vertrouwde de rechters ook toe dat Van Iperen had beweerd dat zij omgang zou hebben met de duivel. Maar Van Iperen pareerde haar beschuldiging en vertelde dat het toch iets anders in elkaar stak. Toen hij haar namelijk eens vroeg waarom zij niet deelnam aan het Avondmaal, antwoordde zij dat dit voor haar onmogelijk was, aangezien zij omgang had met de duivel. Deze duivel was trouwens een mens van vlees en bloed: niemand minder dan ouderling Gabriel Lebleu.¹⁴⁶ Johanna van Wijck werd in gijzeling genomen.¹⁴⁷ Uiteindelijk heeft Johanna haar excuses aangeboden aan Van Iperen deze verleende deze haar 'satisfactie'.¹⁴⁸ Johanna werd veroordeeld tot het betalen van 19 gulden.¹⁴⁹

143 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 7 november en 5 december 1760.

144 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1989, rel. tot de acta, 11 juni 1757; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 125.

145 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1989, rel. tot de acta, 11 juni 1757.

146 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 11 juni 1757.

147 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 1 juli 1757.

148 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 6 juli 1757.

149 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 5 augustus 1757.

3.10. Interesse in tal van wetenschappen

In zijn vrije tijd verdiepte Van Iperen zich in tal van uiteenlopende onderwerpen. Wij vernamen al van zijn belangstelling voor het verbeteren van het onderwijs in de wiskunde, maar ook met andere terreinen van de wetenschap hield hij zich bezig. Met de vroegere vriend van zijn vader, de Rotterdamse arts Leonardus Stocke, correspondeerde hij over keelziekte en scheurbuik. Ook wisselden zij instrumenten en andere zaken uit. Zo stuurde Van Iperen hem astrolabia en een telescoop toe en zond Stocke hem een kistje met twintig vogeltjes en de huid van een Armadillus.¹⁵⁰ Zijn belangstelling voor de sterrenkunde leidde er ook toe dat hij een geschriftje uitgaf over kometen en het ontstaan van nieuwe sterren. In navolging van Pierre Bayle benadrukte hij dat kometen bestudeerd moesten worden als natuurverschijnselen en was hij wars van bijgeloof dat kometen interpreteerde als voorboden van onheil.¹⁵¹

Met de Zierikzeese arts Job Baster (1711-1775) onderhield hij eveneens contact. Baster, die de goudvis in de Republiek introduceerde, schonk hem enkele exemplaren.¹⁵² Deze goudvissen zwommen in een porseleinen kom, maar tijdens de winter van 1763 bleken de visjes totaal ingevroren te zijn zodat ze letterlijk geen vin konden verroeren. Van Iperen vermoedde dat het gedaan was met de diertjes, maar toen hij de ijsklomp liet ontdooien, zwommen de visjes tot zijn verrassing vrolijk verder. Ze bleken sterker te zijn dan gedacht.¹⁵³ Verder onderzocht hij de houdbaarheid van pauweeieren. Hij had deze in een kast gelegd en na verloop van maanden opende hij er telkens een om te onderzoeken welke veranderingen er optraden en of zij ondanks de verandering van structuur in eiwit en dooier toch nog eetbaar waren. Zijn belangstelling ging ook uit naar zogenaamde ‘moltbegravers’, kevers die dode dieren onder de grond stopten als voedsel voor hun kroost.¹⁵⁴ Ook schreef hij een epistel over zaden die duizend jaar onder de grond zaten.¹⁵⁵ Verder had hij belangstelling voor geneeskundige onderwerpen en had hij interesse in geschiedschrijving en bijverde hij zich voor het vervaardigen van een woordenboek. Tevens promoveerde hij te Groningen in de wijsbegeerte op een Leibniz-Wolffiaans proefschrift. Ook trachtte hij de exegese te moderniseren. Een benoeming tot hoogleraar in de wijsbegeerte ging aan hem voorbij, maar tot zijn vreugde werd hij wel benoemd tot lid van al genoemde Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, waaraan hij van tijd tot tijd verhandelingen en berichten toestuurde. Op al deze activiteiten zullen we later terugkomen.¹⁵⁶ Alleen bespreken wij nu nog zijn bemoeienis om te komen tot het vervaardigen van een woordenboek der Nederlandse taal.

150 ZB, HS. 1495; HS. 1496.

151 Josua van Iperen, *Redenkundige bedenkingen over cometen en nieuwe starren* (Middelburg 1758) 3.

152 Job Baster, *Natuurkundige uitspanningen behelzende eenige waarneemingen over sommige zee-planten en zee-insecten benevens derzelver zaadhuisjes en eijernesten II* (Haarlem 1765) 87-91.

153 NHA, KHMW, inv. 39, 10 dec. 1764.

154 NHA, KHMW, inv. 12, f. 191.

155 NHA, KHMW, inv. 12, f. 356.

156 Zie hoofdstukken 9, 10, 11, 14 en 15.

3.11. Voorstel om te komen tot een woordenboek

In de achttiende eeuw werd de behoefte aan een woordenboek der Nederlandse taal steeds sterker. Deze behoefte werd ingegeven door de historische taalkunde zoals die werd beoefend door Lambert ten Kate en Balthasar Huidecoper.¹⁵⁷ Van Iperen meende echter dat men pas inzicht kon verwerven in een levende taal door goed te luisteren naar de gesproken taal en het raadplegen van woordenboeken.

Ook heb ik geleerd hoe en op wat wyze men in eene Levendige volkstale die gebruikelyke Beteekenissen kan ontdekken (...) en teffens betoogd, dat geen Spraakmeester dezelve kan kennen en onderscheiden, als door Verkeer onder het volk, daar de Taal levendig is, of door een vernuftig gebruik van goede Woordenboeken en vertaalingen, of door beide te samen.¹⁵⁸

Maar hij moest spijtig constateren dat het wat dat betreft droevig gesteld was met de Nederlandse taal: 'goede woordenboeken hebben wij niet.' Daarom deed hij in 1762 in de periodiek *Maendelyse bydragen ten opbouw van Neerland's tael en dichtkunde* in een oproep om hierin verandering in te brengen: *Uitnoodiginge der liefhebbers van onze moedertale tot het helpen toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek.*¹⁵⁹

Hij betoogde dat Kiliaan wel kon dienen voor het raadplegen van de oorspronkelijke betekenis van woorden, maar niet voor de hedendaagse taal. Cornelis van Kiel, beter bekend als Kiliaan (1530-1607), begon als letterzetter bij de befaamde Antwerpse drukker Christoffel Plantijn. In 1574 verscheen zijn Nederlands-Latijns woordenboek. Het was een zeer vernieuwend werk omdat hij ook verwante taalvormen uit andere talen opnam. Daarmee zette Kiliaan ten diepste de stap richting de vergelijkende taalwetenschap. Verder meende Van Iperen dat ook Huidecoper niet echt van dienst kon zijn. Balthazar Huydecoper (1695-1778) was vooral geïnteresseerd in de taal zoals deze afgeleid was van de klassieke schrijvers. Maar in de visie van Van Iperen betekende hij niet veel voor het doorgronden van de tegenwoordige taal. 'Allenskens heeft men ettelyke woorden beginnen af te keuren, zonder 'er even fraye en kragtige in de plaats te stellen'.

Van Iperen, die door verschillende personen was verzocht om een begin te maken met het woordenboek, had links en rechts gevraagd of mensen hem wilden bijstaan, maar zonder resultaat: 'elk ziet op tegen den arbeid en wanhoopt aan de uitkoomste'. Daarom leek het hem van belang voor het slagen van het project dat er een genootschap zou worden opgericht waarvan de leden afzonderlijk een bepaalde taak zou krijgen. Men behoefde daarbij niet vanuit het niets te beginnen. Zo zou men gebruik kunnen maken van het werk van David van Hoogstraten (1658-1724) en François Halma (1653-1722). Beiden hadden zich toegelegd op het vervaardigen van taalkundige werken. Hun arbeid kon aangevuld worden met

157 P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek* (Schiedam 2011) 150.

158 *Tael- en dichtkundige bydragen* II (Leiden 1762) 509.

159 *Tael- en dichtkundige bydragen* II, 509-514.

‘oude en versleten woorden’ uit de werken van Klaas Kolijn en Melis Stoke. De leden van het nieuwe genootschap dienden gerekruteerd te worden uit ieder gewest van de Republiek. Hij riep dan ook de lezers op om ‘die woorden, die eigen gebruik zijn, hoe misselyk zij ook mogen voorkomen by voorraad op te teekenen, zulke namelyk, die niet algemeen in Holland bekend zijn.’ Hij twijfelde er niet aan of velen zouden zich willen inzetten. Ook beloofde hij dat in het voorbericht van het te verschijnen werk melding gemaakt zou worden van ‘wat iedere Taalkenner tot de voltoyning van dit Hoognuttig werk zal hebben byeengebracht’.

Van Iperen liet het hier niet bij, maar voegde de daad bij het woord en vervaardigde zelf een *Schetze van woorden-scharinge en zinbepalinge, die men hoopt te volgen in het toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek*. Hij begon met het woord ‘aard’, dat hij definieerde als een mannelijk naamwoord dat hij omschreef als eigenschap, imborst. Vervolgens behandelde hij ‘afstammelingen’ hiervan, zoals ‘aardje’, ‘aarden’, ‘welgeaard’, etc. Hij meende dat de spelling de uitspraak diende te volgen. Ook brak hij daarbij een lans voor eenvoudige en zuivere taal. Als waarschuwend voorbeeld verwees hij naar Voltaire, die allerlei Latijnse en Griekse woorden wilde opnemen in het Frans, waardoor een opgesmukte taal ontstond die door de Franse boeren rond Parijs en Versailles niet verstaan kon worden. ‘Laten wij zo dwaas niet zijn. Onze zinrijke Moedertale heeft diergelijke hoofsche en uitheemsche Welsprekendheid niet van doen.’¹⁶⁰

Waarschijnlijk was er nog een andere reden waarom Van Iperen zo ijverde voor een woordenboek. Zijn oproep lijkt namelijk ook een revanche te zijn op de Amsterdamse predikant Rutger Schutte, die een maand daarvoor in diezelfde periodiek een dichtwerkje van Van Iperen, *Obadja dichtkundig opgehelderd*, had gerecenseerd en de vinger had gelegd bij allerlei ‘stop- en lapwoorden’ die Van Iperen bezigde. Schutte was van oordeel dat Van Iperen sleetse en ouderwetse woorden gebruikte om zijn zinnen te laten rijmen. Wie gebruikt er nu woorden als ‘zenuwsnok’?¹⁶¹ ‘Ja, in dit stukjen ontmoeten we veele versleten of onbruikbare woorden, meestal op het einde der regels welke ons schynen te toonen, dat de Dichter om de slotklanken verlegen was’.¹⁶² In de volgende aflevering diende Van Iperen met zijn oproep tot het vervaardigen van een woordenboek Schutte indirect van repliek:

In Holland verbeelde men zich, wierd alleen zuiver Nederduitsch gesproken. (...) Alles wat in Friesland, Groningen, Overijssel, Gelderland, Uittrecht Braband, Vlaanderen en Zeeland gesproken wierd en in Holland onbekend was wierd aanstonds voor een samenstel van verouderde, ongeschikte, lompe, lage Stop en Lapwoorden gehouden en zo er iemand ergens de onvertzaagdheid had, om ze in een Gedigt te bezigen.¹⁶³

¹⁶⁰ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 541-551.

¹⁶¹ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 487.

¹⁶² *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 487.

¹⁶³ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 510.

Het project om tot een woordenboek te komen kwam ondanks Van Iperens enthousiasme slechts aarzelend van de grond. Op zijn bijdrage kwam één reactie in het novemhernummer van de hand van de later bekende letterkundige en staatsgeleerde Herman Tollius (1742-1815). Deze uitte kritiek op Van Iperens stelling dat de spelling de uitspraak moest volgen. Dit was volgens hem gemakkelijker gezegd dan gedaan, aangezien dezelfde letters soms anders worden uitgesproken en hoe bepaalt men dan wie er gelijk heeft? Hij vond het dan ook een gemis dat Van Iperen er voor gekozen had ‘geen schryvers, geen geschiedverhael des geschils op te geven’. Verder wenste hij Van Iperen geluk met zijn onderneming.¹⁶⁴

De oproep van Van Iperen werd overgenomen door de in 1766 te Leiden opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.¹⁶⁵ Het was vervolgens de Arnhemse predikant Ahasverus van den Berg die in 1769 het initiatief voor het woordenboek nieuw leven inblies. Er volgden besprekingen en in 1773 kwam er een ‘beredeneerd plan’ en in 1774 een ‘nader voorstel’ tot het komen van een woordenboek. Men sloeg aan het verzamelen en ook Van Iperen deed mee. Zo stelde hij een lijst Vlaamse woorden samen. Maar het project voor het woordenboek stagneerde in 1794. Uiteindelijk kreeg de remonstrantse predikant Pieter Weiland toestemming om gebruik te maken van de reeds verzamelde materiaal en gaf hij in de jaren 1799-1811 zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* uit, dat in elf delen verscheen.¹⁶⁶

3.12. Beroep naar Veere

Het verblijf te Lillo kon Van Iperen op den duur niet bevredigen. Hij had er naar zijn gevoel te weinig omhanden. Aanvankelijk leek het hem vanzelfsprekend dat de ‘aanbidelijke voorzienigheid’ een andere standplaats voor hem in petto had. Maar een beroep naar elders bleef uit en zijn geduld werd zestien jaar op de proef gesteld. Zijn hoop op een andere standplaats was bijna uitgedoofd, toen de hervormde gemeente van Veere in 1765 een beroep op hem uitbracht.¹⁶⁷

Er is wel gesuggereerd dat hij dit beroep te danken had aan zijn vriend Ermerins, die secretaris te Veere was geworden.¹⁶⁸ Hoewel Ermerins pas in 1767 secretaris werd van Veere, is het niet geheel onmogelijk dat hij de hand heeft gehad in het beroep van Van Iperen naar Veere. Ermerins correspondeerde namelijk reeds vanaf 1765 over zijn benoeming als secretaris met een niet bij name genoemde hoogedel

164 *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 583-590.

165 P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken in het Nederlands* (Leiden 1984) 47.

166 L. van Driel en J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel, een dubbelbiografie* (Den Haag-Antwerpen 1998) 85, 86; C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991) 121, 122, 251, 252; Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001) 92-94.

167 Van Iperen, *Afscheid*, 62.

168 Nagtglas, *Levensberichten over Zeeuwen* I (Middelburg 1890) 457.

geboren gestrenghe heer. Wie dit geweest is, is niet bekend. Jan van Borssele van der Hooge, die grote invloed had op het reilen en zeilen te Veere kan het niet zijn geweest, aangezien hij reeds in 1764 was overleden.¹⁶⁹ In ieder geval is het goed mogelijk dat Ermerins aan die onbekende Van Iperen heeft aanbevolen. Van Iperen aanvaardde het op hem uitgebrachte beroep. In Lillo had men graag gezien dat hij zou blijven.¹⁷⁰

3.13. Conclusie

In de zestien jaar dat Van Iperen als predikant werkzaam is geweest, komt hij enerzijds naar voren als een godgeleerde die bewust orthodox-gereformeerde leerstellingen verkondigde. Zo nam hij het op voor de leer van de triniteit, de rechtvaardiging en de kinderdoop. Verder koos hij positie tegen het piëtisme. Zo moest hij niets hebben van het gebeuren in Nijkerk rondom de diensten van Kuypers. Ook sprak hij zijn misnoegen uit over de *Zielseenzame meditatiën* van Eswijler. Hij deed dit af als dweperij. Wanneer wij deze gegevens overzien zouden wij Van Iperen kunnen kenschetsen als een predikant die behoorde tot de gereformeerde orthodoxie. Dit komt ook tot uiting in zijn afwijzing van de vrijmetselarij.

Maar er zijn ook andere facetten te bespeuren. Hij had een brede wetenschappelijke interesse en schreef over tal van onderwerpen verhandelingen die hij met meer of minder succes indiende bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, waarvan hij tot zijn grote vreugde werd benoemd tot lid. Zijn studiezin leidde tot een doctoraat in de wijsbegeerte. Blijkens zijn dissertatie was hij de Leibniz-Wolffiaanse filosofie toegedaan, die bekend staat als een gematigd verlichte wijze van filosoferen. Openheid naar het nieuwe ontwaren we verder bij Van Iperen in zijn bemoeienis om te komen tot een woordenboek van de Nederlandse taal. Verder schreef hij werkjes over de exegese, waaruit blijkt dat hij aan de exegese vernieuwende impulsen wil geven. Een geschriftje over kometen laat zien dat hij in tegenstelling tot sommige andere predikanten een komeet niet wilde zien als een teken van het naderende onheil of oordeel, maar wenste te interpreteren als een natuurverschijnsel.

Voor ons doemt het beeld op van een predikant die niet geheel te plaatsen valt: hij lijkt orthodox-gereformeerd in geloofsopvattingen, maar staat tegelijk open voor de tijdgeest en toont verlichte trekken.

Als predikant blijkt hij niet alleen met zijn gemeente van doen te hebben, maar ook met het kerkelijk orgaan van de classis, die zijn collega Stenhuis de hand boven het hoofd houdt, terwijl Van Iperen door wilde pakken. Hij wist steun te vinden bij de burgerlijke overheid. Maar niet altijd verkeerde hij op goede voet met de

169 ZB, HS. 3340, Hendrik Kluit, *Afscheidsgroet aan mijn zeer geliefde vriend Jacobus Ermerins na zijn benoeming tot secretaris van Veere*; HS. 0158, Jacobus Ermerins aan N., 14 mei 1765; De Mooij, *Jona Willem te Water*, 43.

170 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 25 januari 1766.

overheid, een enkele keer is er spanning tussen de kerkelijke gemeente en de gedelegeerde rechters. Zo dreigde men in een impasse te raken over de zorg die verleend moet worden aan een halfwees. Het laveren tussen kerk en staat zal een blijvend thema zijn in het leven van Van Iperen.